УДК 372.881.1

Габдрахман Сәгъди

ИКЕНЧЕ БАСКЫЧ СОВЕТ МӘКТӘПЛӘРЕНДӘ ӘДӘБИЯТ ҺӘМ АНЫ УКЫТУ МЕТОДЛАРЫ

Литературовед, критик, педагог Габдрахман Сагди (Сагдиев Габдрахман Гайнанович (1889–1956) – многогранная личность, внесшая неоспоримый вклад и в развитие татарского языка и литературы. Научные труды ученого в области литературоведения, языкознания, педагогики не теряют актуальности и на сегодняшний день.

Вниманию читателей предлагается один из трудов ученого – «Литература и методы ее преподавания в советских школах второй ступени», где представлены тезисы докладов по наиболее продуктивным методам обучения татарской литературе в школах, педтехникумах и рабфаках. Преподавание родного языка и литературы, правильная организация учебно-методического процесса, по определению Г. Сагди, являются ключевыми факторами, влияющими на становление интеллектуально-духовного потенциала учащихся, формирование личностных качеств и традиционных ценностей.

Ключевые слова: Г. Сагди, татарская литература, национальное образование, методика преподавания, программы.

Literary critic, teacher Gabdrakhman Sagdi (Sagdiev Gabdrakhman Gaynanovich (1889–1956)) is a multifaceted personality who made an undeniable contribution to the development of the Tatar language and literature. The scientific works of the scientist in the field of literary studies, linguistics, and pedagogy do not lose their relevance today.

Readers are offered one of the works of the scientist – “Literature and methods of its teaching in Soviet schools of the second stage”, which presents the abstracts of reports on the most productive teaching of Tatar literature in schools, pedagogical colleges and vocational schools. Teaching of the native language and literature, the correct organization of the educational and methodological process, according to G. Sagdi, are the key factors influencing the formation of the intellectual and spiritual potential of students, the formation of personal qualities and traditional values.

Keywords: G. Sagdi, Tatar literature, national education, teaching methods, programs.

Күренекле әдәбият галиме, лингивист, методист Габдрахман Гайнан улы Сәгъдиев (1889–1956) – 1908 елларда әдәбиятка килеп, татар теле һәм әдәбиятын үстерүгә зур өлеш керткән шәхес. Үзеннән соң бай мирас калдырган галимнең киң колачлы эшчәнлеге, фәнни хезмәтләре бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмый, фикер-карашлары, теге яки бу хәлләргә бәясе заман галимнәре өчен дә әһәмиятле булып, билгеле бер нәтиҗәләр ясаганда терәк булып тора.

Әдип мирасы белән укучыларны таныштыру җәһәтеннән дә эш тукталмый. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге әзерләгән «Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар» сериясенең 22, 23, 24 чыгарылышлары тулаем Г. Сәгъдинең фәнни эшчәнлегенә багышланды. Әлеге басмаларда галимнең 1926 елда дөнья күргән «Татар әдәбияты тарихы», «Кешелек дөньясында тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре» кебек зур хезмәтләре, шулай ук 1912–1932 елларда матбугат битләрендә, аерым җыентыкларда басылган фәнни мәкаләре, язмалары («Символизм турында», «Татар театр әдәбияты һәм аның үсү тарихы» һ. б.) гамәлдәге язуда, аңлатмалар белән тәкъдим ителде.

Билгеле булганча, Г. Сәгъди хезмәт юлын укытучы булып башлый, шул ук вакытта үзенең фикер-тәкъдимнәрен матбугатта да яңгырата. Аның педагогик, гыйльми эшчәнлеге Октябрь инкыйлабыннан соң тагын да күтәрелеп китә. Мәгълүм ки, Г. Сәгъди, авыруы сәбәпле, Урта Азия якларына дәваланырга китә. Ләкин биредә дә укытучылык эшен ташламый, укыту белән беррәттән, күпсанлы дәреслекләр яза, газета-журналларда языша. 1925 елда Г. Ибраһимов чакыруы буенча кабат Казанга кайта – Татар коммунистлар университетында татар теле һәм әдәбияты укыта, аннан Казан Көнчыгыш педагогия институтына күчә, фәнни эшен дә дәвам итә, матбугатта, аерым җыентыкларда татар теле һәм әдәбиятын укыту, укыту методикасы буенча язмалары басыла, мәгариф өлкәсендәге фикерләре белән уртаклаша. 1927 елда аның, аерым җыентык булып, «Икенче баскыч совет мәктәпләрендә әдәбият һәм аны укыту методлары» исемле күләмле мәкаләсе дөнья күрә. «Тел-әдәбият дигән нәрсә – кешелек тормышында иҗтимагый хадисәләрнең иң әһәмиятлеләреннән берсе», «Татар укучысы үз мәктәбендә үз теле, үз әдәбияты аркылы эмоциональ тәрбия алып чыгарга тиеш булган шикелле, ул гамәли тормышында да үз теле, үз әдәбияты аркылы эш итә алырлык, шуның аркылы социализм юлында үзенең иҗтимагый фикер тәрәккыйсен мәктәптән чыккач та һаман үз башына дәвам иттереп китә белерлек бер дәрәҗәдә әдәбият белеме, әдәбият техникасы белән коралланып чыгарга тиеш» дип күрсәтеп, әлеге предметның әһәмиятен, урынын, үзенең аерым хосусиятләрен билгели. Гомумән, татар педагогикасы, татар мәгарифенең үсеш юлларын, барышын күзаллау, төрле елларда игътибар үзәгенә алынган мәсьәләләр, килеп туган кыенлык-каршылыклар һәм аларны чишү юллары, аерым алганда, әдәбият укыту методикасының торышы һ. б. ны өйрәнгәндә шундый язмалар төп чыганакларның берсе булып торалар.

Фәнни даирәгә мәкалә гарәп графикасыннан гамәлдәге язуга күчерелеп, сүзлек-аңлатмалар һәм кайбер кыскартулар белән тәкъдим ителә.

Урта тип совет мәктәпләрендә әдәбият

Икенче баскыч совет мәктәпләрендә әдәбият һәм аны укыту методлары

(Доцент Габдрахман Сәгъди докладының тезисы)

Мәктәпләрдә әдәбиятның тоткан урыны, максаты, мөндәриҗәсе[1], программы, укыту методы.

1. Мәктәп эшләренең мөндәриҗәсе, методы гомуми икътисади, иҗтимагый төзелеш нигезендә мәктәпләр өчен куелган гомуми төп максатлар белән билгеләнә. Мөндәриҗә методлары исә, үз нәүбәтләрендә, мәктәптә тәрбия-укыту эшләренең ничек оештырылырга кирәклеген билгеләтәләр.

Мәктәп баланың, яшүсмернең бөтен шәхесен һәммә ягы белән, тулы көенчә ихата кылырга тиеш. Шуның белән бергә, моннан совет мәктәбенең белем урыны гына түгел, тәрбия урыны да булганын ачык аңлый алабыз.

Бу максат безгә совет мәктәбендә белем алу, тәрбияләнүнең төп мөндәриҗәсен һәм аның методын да ачык билгеләп бирә: ***мөндәриҗә*** – реаль вакыйгыйлык, реаль тормыш, ***метод*** – «баладан дөньяга» бару нигезендә марксизм методы.

2. Тел-әдәбият дигән нәрсә – кешелек тормышында иҗтимагый хадисәләрнең иң әһәмиятлеләреннән берсе. Кешенең иҗтимагый хезмәт эшчәнлеге, хезмәт процесслары, хезмәт мөнәсәбәтләре белән дә моның багланышы бик зур. Бу фәннең дә югарыдагы нигез буенча совет мәктәбендә тотарга тиеш булган үз урыны, үзенең аерым хосусиятләре, аерым әһәмияте, аерым хокукы 1929 елда Дәүләт советы тарафыннан нәшер ителгән «Программ проекты»нда ачык билгеләнеп бирелде. Ленинградтагы тел-әдәбиятчылар, әдәбият методистлары тарафыннан да бу эш әсасән дөрес дип, хаклап яхшы каршы алынды.[2]

Үзенең төп максаты буенча совет мәктәбенең ихатасы эченә әһәмиятле бер гонсыр[3] булып, баланың, яшүсмерләрнең эмоция (тойгы) даирәсе, аларның сәнгатьчә тәрбияләнү яклары да кергезелергә тиешлеге әлеге «Программ проекты»нда аеруча бер игътибар белән ачык күрсәтелде. Иң дөресе – нәфис әдәбиятның совет мәктәбендәге урыны, аерым әһәмияте иң элек яшүсмерләрнең әнә шушы эмоция даирәсен тәрбияләү ягы белән билгеләнде. Моның белән, шул ук вакытта, совет мәктәбендә әдәбият укытуда тотылган максатның мөһим бер гонсыры да билгеләнеп бирелгән булды.

Шуның өстенә әдәбиятның мәктәптә әдәбият шөгыльләренең җәмгыять белеменә иллюстрация ясап баручылык, аңа хезмәтче бу-

---

[1] Мөндәриҗәсе – эчтәлеге.

[2] «***Родной язык в школе*** « исемендә чыгып килгән гыйльми әһәмиятле мәҗмуганың 1927 ел чыккан беренче китабына, 134–139 битләренә, «Габо» мәкаләсенә каралсын. Монда «Программ проекты»ның кайбер нокталарына әһәмиятле тәнкыйтьләр дә бар. (*Авт. иск.)*

[3] Гонсыр – элемент, өлеш.

лып әверүчелек сызыгына төшерелүе дә методология ягыннан «ике мәртәбә яраксыз» булып чыкканлыгы ачык күрсәтелде («Программ проекты»ның 82–83 битләренә каралсын).

Ләкин моның белән әдәбиятның җәмгыятьчелеккә, җәмгыять беленемә багланышы бөтенләй киселә, бу як бөтенләй инкяр ителә дип аңламаска кирәк.

Бу багланыш һаман барачак. Тик ул кайбер тәҗрибәләрдә күренгәнчә, соңгы бер юл белән көчләнеп түгел, бәлки әдәбиятның үз хосусиятләре, сәнгатьчелек, сәнгатьчә тәрбия бирүчелек шартлары саклану шарты белән табигый эчке мантыйкы бер багланыш әсасында барачак, бу багланыш тормышлы, нәтиҗәле бер багланышка әйләндереләчәк.

3. Икенче баскыч совет мәктәпләрендә әдәбият укытуда тотылган югарыдагы төп максат өстенә бу мәктәпләрдәге гомуми белем бирү эшләренең эченә яшүсмерләрне әдәбият белеменнән яисә әдәби белемләнүдән, әдәбият техникасыннан өлешле итеп чыгару мәсьәләсен дә кушарга кирәк. Безнең шикелле милли мәдәнияте, теле-әдәбияты үз хокукын яңа алып, яңа зәминдә[1] киңәеп үсә башлаган бер халык мәктәбендә моның әһәмияте тагын да зур икәне аерым исбат ителүгә мохтаҗ түгел. Татар укучысы үз мәктәбендә үз теле, үз әдәбияты аркылы эмоциональ тәрбия алып чыгарга тиеш булган шикелле, ул гамәли тормышында да үз теле, үз әдәбияты аркылы эш итә алырлык, шуның аркылы социализм юлында үзенең иҗтимагый фикер тәрәккыйсен мәктәптән чыккач та һаман үз башына дәвам иттереп китә белерлек бер дәрәҗәдә әдәбият белеме, әдәбият техникасы белән коралланып чыгарга тиеш.

4. Дәүләт «Программ проекты» буенча икенче баскыч мәктәпләрнең әүвәлге ике елында әдәбият белән шөгыльләнү эшләренең төп бурычлары түбәндәгечә билгеләнә: әдәби укуны тәрәккый иттерү – мәдәниятләштерү. Сәнгатьле рәвешләрне (сурәт) эләктереп ала алу, аңлау, шуларны баштан кичерә белү һәм һәртөрле сәнгатьле гыйбарәләр – текстлар белән эш итә алу.

Монда, әлбәттә, материалның ничек сайлану, ничек салыну мәсьәләсе җиңелдән авырга яисә катлаусыздан катлаулыракка таба бару кагыйдәсе белән билгеләнә. Сурәт, өслүб, тел, композиция, әсәрнең күләме кебекләр бары да шул яктан нык игътибарга алына.

Шуның өчен укытучы 2 нче баскычның әүвәлге ике елында кирәк хронологик, кирәк формаль, кирәк мәүзуг берлек (тематик) таләпләре белән багланып калмаска тиеш. Бу ике елда әдәбият бигрәк тә үзенең эмоцияле һәм рәвешле-сурәтле стихиясендә аңланып алынырга тиеш. Әсәрне тикшерү, аңа анализ ясау эшләре бу ике елда сүз сәнгатьчесенең (әдип-шагыйрьләрнең) әйтергә теләгәннәренә тирәнрәк төшенү характерын ала. Шуны ачу, шуңа дикъкатьле рәвештә һәр як белән ирешү, шуны яхшы аңлап алу өчен эшләнә.

[1] Зәминдә – җирлектә, нигездә.

Әдәби материалларга социологик анализ ясау бу ике елда төп бурыч түгел. Мәсьәләнең бу ягына тик уңае чыкканда һәм бик кирәк булганда гына тукталына. Монда әсәрне аңлау өчен чарасыз кирәк булган тарихи һәм башка төрле изахлар[1] белән генә чикләнелә. Дөрес, тикшерүнең бу ягы баскычлы рәвештә һаман киңәя, тирәнәя барырга тиеш. Шулай да социологик анализ һәрхәлдә 7 еллыкның соңгы елында гына эшнең мөһим бер элементы булып китә ала. Бу елда сәнгатьче, әдип үзе дә, аның әдәби иҗаты да иҗтимагый, тарихи фактлар белән нык бәйләнеп, шулар белән чагыштырылып тикшерелә башлый, ләкин монда да тикшерелүнең төп үзәге турыдан-туры әсәрнең үзе, мөндәриҗәсе, өслүбе булырга тиеш. Мөхәррирнең тәрҗемәи хәле кебек материаллардан тик иң соңгы нәүбәттә генә файдаланырга мөмкин.

2 нче баскычның бу беренче бүлеме (әүвәлге өч ел) өчен югарыдагы төп бурычларга өстәп, тагын түбәндәге хосусый бурычлар куела:

1. Укучыларда нәфис әдәбиятны (тезмә һәм чәчмәләрне) укырга кызыксындыру, шуны кирәксендерү.

2. Яшүсмерләрнең өйдәге укуларында укыган әсәрләренең эченә кермичә, бик ашыгып, өстән-өстән генә һәм тик күңел ачу өчен генә, шулай ук әсәрне бөтен көенчә түгел, тик аның аерым урыннарын гына өзеп алып уку кебек аянычлы җитешсезлекләр, игътибарсызлыклар бар. Мәктәп менә моңа каршы нык көрәш ачарга кирәк. Шундый җиңелчә уку гадәтен бетерү чарасын нык күрергә кирәк.

Бу көрәштә аларда башка бер уку техникасы тудырып, шуны тәрәккый иттерү, мәдәниләштерү юлы белән булачак. Мәктәп яшүсмерләргә, һәрхәлдә, игътибарлы, текстның авырлыгын җиңүче, җитди һәм актив рәвештә уку техникасын казандырырга, аларга шундый яңа бер гадәтне бирергә тиеш.

Мондый бер җитешсезлекнең хәзерге татар яшүсмерләре арасында тагын да аянычлырак бер хәлдә булуын уйласак, безнең мәктәпләребез өчен бу юлдагы көрәшнең әһәмияте тагын да зураячак.

3. Мәктәп яшүсмерләрне укыганнарын мөмкин кадәр тулы аңлап алырга өйрәтсен. Бу тулылыкта: әсәрнең төп әйтергә теләгәне, композициясе, идеясе белән бөтен, төгәл хәлендә ихата кылынуыннан һәм шул ук вакытта аны баштан кичерү, аның аерым тәфсилләренәчә бәя бирә белүдән гыйбарәт. Моның өчен дә:

а) әдәби материалларның сәнгать таләбенә җавап бирә алулары өстенә, яшүсмерләр өчен җиңел аңлаешлы һәм аларны үз-үзләреннән кызыксындырырлык булсыннар;

ә) укучыны әдәби материал белән таныштыруның һәртөрле рәвешләре татбикъ ителергә[2] тиеш: укучының өйдә үз башына укуы, сыйныфта кычкырып укуы, укытучының үзенең укып күрсәтүе, шу-

[1] Изахлар – аңлатулар.

[2] Татбикъ ителергә – яраклаштырылырга.

лай ук күмәк (коллектив) укуларның һәртөрле рәвешләре – шулар җөмләсеннән;

б) укучыга әдәби организмны сәнгатьчә бербөтен рәвешендә аңлап алуның юлын ача торган һәммә чараларны укытучы бу турыда күрергә тиеш. Мәсәлән, әдәбиятка якын сәнгатьләрдән рәсем, музыка шикелле сәнгатьләргә экскурсия ясау, тормышлы күзәтүләр ясау, укучыларның үз иҗатлары – менә болар барысы да шундый чаралардан;

в) шул ук максат өчен әдәби әсәрләрне укыганда алар турындагы шәрех һәм аңлатуларны укый бару да файдалы булачак;

г) әсәрне аңлау өчен очрый торган манигълар[1] башта ук һәм уңае чыккан саен кирәкле мәгълүматлар, изахлар бирә тору юлы белән бетерелә барырга тиеш. Мондый изахлар тарихи яки җәгърафия яки әдәби техника ягыннан яки тәрҗемәи хәл мәгълүматлары аркылы булырга мөмкин.

5. Шушы югарыда күрсәтелгән төп нигездән чыгып, 2 нче баскычның беренче бүлегенең беренче елы (5 нче уку елы) өчен куелган таләпләр түбәндәгеләр:

1. Сәнгать әсәрләрен мөстәкыйль укый алырга өйрәтү.

2. Сәвадле[2], аңлаулы һәм тасвирлы укый алу күнегүләрен бирү.

3. Нәфис әдәбият белән кызыксындыру.

4. Нәгыз[3] нәфис әдәбияттан җиңел һәм үзләренә ирешү асат булган әсәрләр белән кайбер таныштырулар ясау.

5. Чәчмә, тезмә, хикәя, мәсәл, поэмалардан һәм дә драма күренешләреннән алып, әдәби иҗатларның һәр турыннан үрнәкләр бирү.

Бу елда бу максатларга ирешү өчен шартлар:

а) материал сайлаганда иң элек әсәрнең сәнгатьле эшләнгән булу ягына игътибар итеп, шундый әсәрләрдән күләмдә зур булмаган, шуның белән бергә шул яшьтәгеләр (12–14 яшьтәгеләр) өчен кызыклы һәм форма ягыннан да төрлелеге булган әсәрләр сайланыр. Шуның өстенә балаларны материал белән күмеп, шуның күплеге астында аларны каңгыртып калудан бик сакланырга кирәк. Безнең мәктәпләребездә бу хәл нык сизелә. Хикмәт материалның күплегендә түгел, аз булып та, нәтиҗәле, яхшы, кызыклы булуында. Һәрхәлдә, монда сан түгел, сыйфат ягын карарга кирәк;

ә) укыла торган әсәр фабулалы, сюжетлы һәм укучыны шөгыльләндерерлек, аны үзенә тәмам кызыктырырлык булырга тиеш. Ул аңа якын, аның өчен аңлаешлы булсын, бу якынлыкта дәүләт «Программ проекты»ндагы аңлату язуы буенча, бик хаклы һәм педагогия таләбенә дә бик муафикъ рәвештә һәр нәрсәдән элек укучының турыдан туры үз тәэсирләре, үзенең башыннан кичергәннәре, үз тәҗрибәсе белән билгеләнә, шуңа таяндырыла. Бу хәл, әлбәттә, укучының нәфис әсәрләрне үзе күргән, үзе белгән, үзе ишеткән һәм

[1] Манигълар – киртәләр.

[2] Сәвадле – укый-яза белгән.

[3] Нәгыз – яхшы.

турыдан-туры үзе күзәткән вакыйгыйлык белән чагыштырып, шулар белән тиңләштереп каравына мөмкинлек бирә. Мондый әсәрләр бигрәк тә хәзерге тормыш турында һәм шуннан алынып язылган әсәрләр, хәзерге мөхәррирләрнең хикәячекләре булачаклар. Кыскасы: мәүзуг, күзәтү даирәсе һәм әсәрнең теле укучыга мәгълүм булу, укучыларга бирелгән әсәрнең җитәрлек дәрәҗәдә сәнгатьчә эшләнгән булуы монда иң нык игътибарга алынырга тиеш.

Материал сайлаганда да материалның бербөтен бирерлек булуына, өзек-төтек булып кисәкләнеп алынмавына нык дикъкать итәргә тиешбез. Шуның өчен зур әсәрләрне кисәкләп алудан да, кечкенә, ләкин бөтен булган әсәрләрне сайлау алда тотыла. Андый муафикъ материаллар табылмый икән, ул чагында зур әсәрләрнең дә бербөтен бирерлек бүлекләре алынырга тиеш.

6. Алтынчы ел өчен дә шул ук бишенче ел өчен куелган максатлар күзәтелә. Тик монда шуларны тирәнәйтү бара. Монда мөстәкыйль һәм кычкырып укуда тагын да авыррак текстлар белән эш итә алу күнегүләрен бирергә кирәк. Нәфис әсәрне сизеп алу, аңлауның, аңа анализ ясауның тагын да нечкәләндерелүе – бу елның бурычы. Тел һәм мөндәриҗә ягыннан тагын да катлаулырак, авыррак әсәрләр сайлана. Бу елда укучы сәнгать иҗатларының стихиясен сизеп алу гына түгел, бәлки шуны аера, аралый белә башларга тиеш. Тел белән шөгыльләнү эшләре дә әдәби материллар белән баглана башлый. Бишенче елдагы кебек үк, монда да чәчмә һәм тезмәләрне укый белү ягына нык игътибар ителә. Бу елда (алтынчы елда) тезмәләр ятлана башлау да файдалы табыла.

7. Җиденче елда инде әдәбияттан белем алу тагын да тирәнәергә һәм беркадәр түгәрәкләнеп, бөтенәйтелергә тиеш.

Руслар өчен бу елда укучыларга рус әдәбиятының йөзьеллык тәрәккыйсендәге кайбер маякларны бирүне алга куялар һәм бу тәрәккыйне дә рус иҗтимагый хәрәкәт агымнарының характеристикасы белән баглап баруны шарт итәләр. Шуның белән бергә шул уңайдан мөхәррирләр турындагы тәнкыйтьләрдән һәм җәмәгатьчелек әдәбиятыннан да үрнәкләр бирә баруны матлуб[1] саныйлар.

Безнең өчен үз әдәбиятыбыздан XIX йөзнең соңгы ярымыннан хәзергәчә булган 70–80 еллык бер әдәби хәятыбыз алынырга тиеш. Шул заман эчендә татар әдәбиятының тәрәккыйсендә иң әһәмиятле моментлар сайланып, иң кирәкле кайбер маякларны бирү бу елның бурычы булыр. Билгеле, бу да татар иҗтимагый хәрәкәт агымнарының характеристикасы белән багланып барылыр. Октябрьгәчә булган классик әдипләргә әһәмият бирелеп, шулар сайланган шикелле, октябрьдән соңгы әдәбиятка, яңа әдәби кыйммәтләргә дә тиешенчә әһәмият бирелер.

8. Үз әдәбиятыбыз белән генә бикләнеп калмау һәм яшүсмерләребезнең әдәби карашларын, әдәби зәвыкларын киңәйтү, үстерү өчен Яурупа һәм рус классикларыннан, шулай ук хәзерге яңа рус пролета-

[1] Матлуб – тиешле.

риат әдәбиятыннан да кайбер җиңелчә үрнәкләр кертүне искә алырга тиешбез. Әлбәттә, болар татарча тәрҗемәләр аркылы булачаклар.

Шулар белән бергә шул ук татарча тәрҗемәләре аркылы кардәш телләрнең (башкорт, кырым, үзбәк, казакъ һәм башкаларның) әдәбиятларыннан сәнгатьчә эшләнү һәм мөндәриҗәсе ягыннан файдалы, кирәкле булган кайбер әдәби үрнәкләр алу да онытылмаска тиеш. Беренче тюркология корылтаеның карарында бу нәрсә бар.

9. Икенче баскычның беренче бүлеме өчен программда әдәбият нәзариясе (әдәбият кануннары) аерым бер курс булып кергезелми һәм кергезелә дә алмый. Шулай булса да, нәфис әдәбиятны, әдәби иҗатларны аңлап алып үзләштерү өчен, әдәби техника һәм әдәби атамалар турында кирәкле аң бирелмичә дә булмый. Болар әдәби әсәрләрне уку, тикшерү эшләре барган вакытта гамәли юл белән казаныла барырга тиешләр. Мәсәлән, әдәбият нәзариясенең өслүб бүлеме (тезмә, чәчмә, вәзен, бетем (кафия), аһәң, ошату, истигарә[1], киная, мөбаләга[2], тәкрар кебекләр), мәүзуг, мөндәриҗә, тасвир, хикәя, лирика, һөҗү, мәсәл, драма, поэма, комедия, композиция, фабула, тип һәм башкалар кебек әдәби атамалар белән таныштырулар шундый гамәли юл белән генә барачаклар. Бигрәк тә өслүб бүлеме «әдәби телне күзәтү» характерында гамәли юл белән бик кызыклы, бик җиңел рәвештә яхшы үтелә ала. Монда тезмә өслүбкә, аның хосусиятләренә аеруча тукталына. Дәүләт программ проектында да бу якка аерым әһәмият бирелә.

10. Мәктәптә әдәбият белән шөгыльләнү эшләре укучыларның үз иҗатлары белән бәйләнеп барырга тиешлек мәсьәләсен бу урында аеруча искә алып үтүгә хаҗәт бар. Укучылар әйтергә, аңлатырга теләгәннәрен, фикер, тойгыларын, сүз ифадәсе аркылы аңлату юлында чиккән үз мәшәкатьләре, үз хезмәтләре аркасында сүз сәнгатьчеләренең осталыкларын тагын да тирән аңлау һәм аңа кирәкле бәяне бирә белү юлына төшәләр, шулай ук моның аркасында аларның өслүб хосусиятләренә тагын да аңлы һәм уяурак бер мөнәсәбәттә булыну эшен җиңеләйткән булалар. Укылган, тикшерелгән әдәби әсәрләрдә, үз нәүбәтләрендә, укучыларның иҗатларына тиешле тәэсирне күрсәтә баралар.

11. Икенче баскычның беренче бүлемендә әдәбият тарихына бер әдәбият тарихы рәвешендә, әлбәттә, урын юк. Монда әдәби әсәрләрне укыту, тикшерү эшләрендә, материаллар сайлануда тарихи юл (историзм) да тотыла алмый. Әдәби материаллар кирәгенә карап сайланган шикелле, әдәби-тарихи мәгълүматлар да гамәли тикшерүләргә бәйләнеп бирелә баралар. Монда катгый бер тарихи систем таләп ителмәскә һәм систем тотылмаска тиеш.

12. Укыла, тикшерелә торган әдәби әсәрләрне аңлый алу өчен аның план, тезисын һәм конспект төзү күнегүләре ясалу – иң файдалы чараларның берсе. План, тезис, конспект төздерү, укучыларны шуңа күнектерү мәсьәләсе безнең мәктәпләрдә гомумән зәгыйфь ку-

[1] Истигарә – метафора.

[2] Мөбаләга – гипербола.

елган. Безнең укучылар бу яктан йомшак булып чыгалар. Тел-әдәбият дәресләрендә бу җитешсезлекләр тутырылырга тиеш. Укучылар өчен бу юлдагы күнегүләрнең гамәли тормышта тагын да әһәмиятләре зур.

13. Инде метод мәсьәләсенә тукталыйк. Совет мәктәбендә белем алуда гомумән төп метод – марксизм методы булганлыгы һәм совет мәктәпләрендә комплекс системы да шуның нәтиҗәсе булып торганлыгы югарыда әйтелеп үтелде. Бу төп нигез буенча, башка дәресләр шикелле үк, әдәбият дәресләренең дә лаборатория, ягъни «тикшерүчелек методы» (исследовательский метод) белән барырга тиешлек мәсьәләсе алга баса.

Ләкин мәктәптә бу методны фән галимнәре тарафыннан эшләнә торган гыйльми-объектив мәгънәсендәге тикшерү эшләреннән аерып таныйлар. Мәктәптә бу метод алынырга тиешле белемнәрне укучыларның үзләреннән мөстәкыйль рәвештә эзләтеп, тикшертеп таптырудан гыйбарәт. Бу метод – искечә «әзер белем бирү методы»на бөтенләй каршы булган бер метод. Укучыларның хадисәләрне мөстәкыйль рәвештә үзләре күзәтүләре, материал җыйнауда, җыйналган материалны эшләп чыгаруда, шулай ук эшләгән эшләрдән билгеле бер нәтиҗәгә килүдә аларның мөстәкыйль рәвештә эш күрүләре – болар мәктәптә бу методның төп характерын билгелиләр.

Бу метод үзенең беренче адымында, алдан ук мәгълүм булган нәтиҗәләргә карап, укытучы тарафыннан күрсәтелгән билгеле материалның укучы тарафыннан эшләнеп чыгуы дип аңлана. Җөмләдән, лаборатория методын мәгълүм методистлардан Попова[1] шулай дип аңлый.

Ул лаборатория эшләренең шул ук вакытта тикшерүчелек эшләре дә булырга мөмкинлеген әйтсә дә, бу якның I баскычларда бик сирәк хәлләрдә генә булып, аның бигрәк II баскычлардан көтелгәнен дә аңлата. Укучының мөстәкыйль тикшерүчелек хәзерлеге, аның шул даирәсе әкренләп киңәя баруы мәгънәсе белән бу, әлбәттә, шулай.

Бу метод укучыларга мөстәкыйль башкару өчен «эш бирү» юлы белән барып, ниһаять тәдриҗән[2] дальтон-планга, ягъни совет дальтон-планына әйләнергә тиеш. Чын дальтон-планга күчү мәсьәләсе безнең мәктәпләрнең шартлары эчендә тагын да күп мәртәбәләр кыен булганлыгын игътибарга алып, шулай барырга тиеш дибез.

Бу метод (тикшерүчелек методы) буенча «эш бирү» юлы белән барганда өч төрле момент бар:

1) Эшкә кереш моменты, 2) эшне эшләү моменты, 3) эшләгән эштән хисап бирү, эшләгән эшләрнең нәтиҗәсен карау-тикшерү моменты. Кереш моментында эшләп чыгару өчен укучылар белән бергә мәүзуглар билгеләнә, максат, мәнбәгъ[3] һәм материаллар, эшләүнең методы шулай ук бирелгән мәүзугны эшләп чыгару өчен билгеле бер вакыт – сәгать күрсәтелә. Эшне бер атналык, ике атналык, өч ат-

[1] Наталья Сергеевна Попова (1885–1975) – педагог, методист, доцент, арифметика буенча дәреслекләр авторы.

[2] Тәдриҗән – акрынлап.

[3] Мәнбәгъ – чыганаклар.

налык һәм бер айлык итеп бирү тәҗрибәләре бар. Ләкин эшнең ике атнадан да ким бер вакыт белән бирелмәве гамәлдә файдалы һәм тәҗрибәлерәк табыла.

Эшләү моментында укучылар күрсәтелгән мәнбәгъ һәм материаллардан файдаланып, шуларны үзләре турыдан-туры мөстәкыйль рәвештә тикшереп, бирелгән мәгълүм мәүзугны эшләп чыгаралар. Эшләп чыгару эше вакыты белән индивидуаль рәвештә, вакыты белән күмәкләп (коллективларга аерылып) эшләнергә мөмкин.

Эшнең нәтиҗәсендә шул ук мәүзуг турында тезислар языла.

Эштән хисап бирү моменты – бөтен сыйныф белән шул тезисларны карау, шулар буенча соңгы аңлашулар ясау, эшләгән эшләрне тәнкыйтьтән үткәреп, шуларга гомуми бер нәтиҗә яисә бер бәя бирүдән гыйбарәт.

Бирелгән эшләрне эшләп чыгару процессы башта байтак вакытларгача аудиториядә укытучының үз карамагы һәм аның турыдан-туры ярдәме астында барып, соңыннан укучылар үзләре тәмам мөстәкыйль эшләү юлына төшереләә һәм шуңа күнектереләләр. Ваграк, җиңелрәк мәүзуглар өйгә дә бирелә.

Һәрбер яңа бирелгән эш әүвәлге эшләр белән эчке – мантыйкый бер юл белән бәйләнеп барырга тиеш.

Тикшерелә торган әдәби әсәрләр әүвәл сыйныфта бөтен укучылар белән бергә укылып чыгыла һәм шуның өчен күләм ягыннан сыйныфта бергә укып чыга алу мөмкин булганнары сайлану яхшырак нәтиҗәләр бирә. Шуннан соң алдан әзерләнгән план буенча әсәрнең кай ягын тикшерү кирәк булса, укучылар аның шул ягын тикшерергә тотыналар.

Ләкин әсәрне бер вакытта һәммә ягыннан (тел, өслүб, мөндәриҗә, типлары һ.б. якларыннан) тикшерүне бергә алып бару мәҗбүрлеге астында калмаска кирәк. Бер вакытта әсәрнең тел-өслүбе генә аерылып тикшерелсә, икенче вакытта аның мөндәриҗәсе, типлары тикшерелергә мөмкин. Яисә бер күмәк әсәрнең тел-өслүбен тикшерүне алса, икенче күмәк яки икенче бер укучы аның гомумән мөндәриҗәсен, өченчеләре дә типларын алырга мөмкин.

Г. Сәгъди
1927 ел.

Басмага әзерләде:
Гарипова Ләйлә Шамил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

К печати подготовила:
Гарипова Лейля Шамиловна,
кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

leilyashamilevna@mail.ru